

University of Groningen

Review of Een lekenboek in woord en beeld. De Spiegel der menschliken zalicheid (Hilversum, 2013) by Bernadette Kramer

Hoogvliet, Margriet

Published in:
Tijdschrift voor Geschiedenis

IMPORTANT NOTE: You are advised to consult the publisher's version (publisher's PDF) if you wish to cite from it. Please check the document version below.

Document Version
Final author's version (accepted by publisher, after peer review)

Publication date:
2014

[Link to publication in University of Groningen/UMCG research database](#)

Citation for published version (APA):

Hoogvliet, M. (2014). Review of Een lekenboek in woord en beeld. De Spiegel der menschliken zalicheid (Hilversum, 2013) by Bernadette Kramer. *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 127(4), 708-710.

Copyright

Other than for strictly personal use, it is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

The publication may also be distributed here under the terms of Article 25fa of the Dutch Copyright Act, indicated by the "Taverne" license. More information can be found on the University of Groningen website: <https://www.rug.nl/library/open-access/self-archiving-pure/taverne-amendment>.

Take-down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Downloaded from the University of Groningen/UMCG research database (Pure): <http://www.rug.nl/research/portal>. For technical reasons the number of authors shown on this cover page is limited to 10 maximum.

elkaar (ook in Vlaanderen), waardoor de representatieve instellingen draagvlak boden voor de Bourgondische machtsovername.

Het tweede deel van de studie gaat over de vraag in hoeverre de eenwording van de Nederlanden leidde tot bestuurlijke centralisatie en institutionele integratie. Achtereenvolgens bespreekt Stein, die als begenadigd verteller de tekst heeft gelardeerd met illustratieve verhalen, anekdoten en bronfragmenten, de oprichting, organisatie en competenties van de centrale en regionale instellingen die verantwoordelijk waren voor bestuur, rechtspraak, financieel beheer en belastinginning. De Bourgondische hertogen probeerden de groeiende afstand tot hun onderdanen te overbruggen door bestaande instellingen en ambten te reorganiseren en nieuwe daaraan toe te voegen, veelal naar Frans voorbeeld. Niettemin leidden diezelfde afstand en de chronologie van de vorming van de samengestelde monarchie ertoe dat niet alle landen in dezelfde mate vertegenwoordigd waren in het bestuurlijk centrum en dat de greep van het centrum op het regionale bestuur beperkt bleef. De meest succesvolle poging tot bestuurlijke vernieuwing betrof de centralisering en rationalisering van het financiële beheer. Door het werk van een klein aantal financiële ambtenaren ontstond er een nieuwe bestuurscultuur, ge-

kenmerkt door reglementen, administratie en controle, een ontwikkeling die op zeer boeiende wijze wordt beschreven. Het is opmerkelijk dat Stein weinig aandacht heeft voor de sociaal-politieke netwerken tussen stedelijke elites, vorstelijke ambtenaren en machtige edelen die rond de nieuwe instellingen ontstonden, een thema waar veel onderzoek naar verricht is.

In de slotbeschouwing schiet het institutionele perspectief iets te ver door, wanneer de adel als de verliezer van het staatsvormingsproces wordt bestempeld. Deze conclusie strookt namelijk niet met de bevindingen van het recente adelsonderzoek. Dit neemt niet weg dat Stein op grond van eigen onderzoek en een synthese van de literatuur een buitengewoon knappe en degelijke analyse geeft van de complexe geschiedenis van de Bourgondische Nederlanden. De duidelijke these van de studie is een belangrijke meerwaarde, die aanleiding geeft tot discussie en verder onderzoek. Een vraag die het boek bijvoorbeeld oproept, is welke uitwerking de eenwording van de Nederlanden had op lokale en regionale identiteits- en gemeenschapsvorming.

Arie van Steensel, Universiteit Utrecht

Bernadette Kramer, *Een lekenboek in woord en beeld. De Spiegel der menschliken zalicheid* (Verloren; Hilversum 2013) 279 p., ill., €29,- ISBN 9789087043469

Een spiegel van woord en beeld voor leken

Volgens een nog steeds gangbare opvatting konden gewone mensen tijdens de Middeleeuwen alleen kennis nemen van de Bijbel door te kijken naar afbeeldingen. In haar boek *Een lekenboek in woord en beeld. De Spiegel der menschliken zalicheid* bespreekt Berna-

dette Kramer op genuanceerde en kritische wijze dit historische cliché. Uitgangspunt is een handschrift uit de vroege vijftiende eeuw, dat zich momenteel in de Kongelige Bibliotek in Kopenhagen bevindt. Het is niet voor het eerst dat dit rijk geïllustreerde hand-

schrift aan een gedetailleerde studie wordt onderworpen, maar Kramers boek, een licht bewerkte versie van haar dissertatie, draagt zeker nieuw materiaal aan dat onze kennis van het handschrift en van de historische context vergroot.

Het eerste hoofdstuk, 'Bespiegelingen in woord en beeld', gaat dieper in op de beroemde uitspraak van Gregorius de Grote (590-604) over *illiterati* die de muren van de kerken kunnen lezen door te kijken naar afbeeldingen. Aan deze uitspraak wordt ook gerefereerd in het voorwoord van het Latijnse *Speculum humanae salvationis*, expliciet bedoeld als boek voor leken, waarin staat: 'Rudes autem erudire debent in libris laicorum, id est in picturis', of te wel 'Ongeschoolden moeten onderwezen worden met boeken van leken, dat is met behulp van schilderijen.' In haar betoog ondermijnt Kramer een aantal historische misvattingen die ontstaan zijn over het gebruik van beelden voor de overdracht van religieuze kennis. Verder is het opvallend hoe de verwoording van het Latijnse origineel bewerkt is in de Nederduitse vertaling van de *Spegel der minschliken zalicheid*, want daarin wordt gesteld dat dit 'leyen bokelijn' bestaat uit beelden, waaronder 'bedüydinge' staan 'in dütcher scrift'. Dit geeft aan dat de maker(s) van de *Spegel* ervan uitgingen dat hun lekenpubliek kon lezen en in staat was de inhoud ervan zelfstandig te verwerken. Het lijkt er overigens wel op dat Kramer te snel concludeert dat in de Latijnse versie alleen de schilderijen voor leken bedoeld waren en de tekst niet: er waren ook leken die het Latijn wél machtig waren. Dat de overgeleverde handschriften allemaal uit kloosterbibliotheken afkomstig zijn (p. 18), zegt niets over de toegankelijkheid ervan voor leken. Bovendien incorporeert de *Spegel* zelf maar liefst acht hoofdstukken in het Latijn, vermoedelijk

omdat die in de verkorte Duitse vertaling ontbraken.

In het volgende hoofdstuk worden het ontstaan van de *Spegel* en het vermoedelijke lezerspubliek besproken. Hier weet Kramer op overtuigende wijze aan de hand van elementen als de kalender, familiewapens, taal en de stijl van de afbeeldingen aannemelijk te maken het handschrift, hoewel gemaakt in Brugge door het Goudranken-atelier, bedoeld moet zijn geweest voor een leek uit Lübeck: Kramer oppert dat dit iemand met connecties met de Duitse Orde was, wellicht een zekere Hinrich Westhof (ca. 1335-1415).

In hoofdstuk 3, 'Visuele catechese', zet Kramer uiteen hoe het beeldprogramma van de *Spegel* ingezet werd om de lezer te onderwijzen en bovendien een gedragsverandering bij hem of haar te bewerkstelligen, onder meer door de traditionele iconografie van de verschillende bijbelse verhalen aan te passen. Vooral Kramers overwegingen over de performatieve leeswijze waartoe de *Spegel* uitnodigt, zowel inwaartse devotie als naar buiten gerichte activiteiten, werpen een nieuw licht op het handschrift.

Het hoofdstuk 'Geheugensteun en ezelsbrug' richt zich met name op iconografische voorstellingen die speciaal voor de *Spegel* ontworpen zijn. Vooral de vrouw van Job die haar man geselt met een banderolle met woorden is spitsvondig en uniek (p. 179-180). De nieuwe voorstellingen zijn vaak zo gedetailleerd dat ze bedoeld lijken te zijn om het memoriseren van de Bijbelverhalen te ondersteunen. Daarentegen staan de afbeeldingen die besproken worden in het laatste hoofdstuk 'De Passie' juist in een lange en wijdverspreide iconografische traditie. Ook hier blijkt de iconografie door de makers van de *Spegel* aangepast te zijn door meer de nadruk te leggen op het lijden van Christus, vermoedelijk met het

doel de lezer aan te zetten tot devotie en meditatie.

Een lekenboek in woord en beeld, dat tevens een CD-rom bevat met goede opnames in kleur van het hele handschrift, is een interessante en gedetailleerde casestudie voor met name kunsthistorici, maar ook voor historici en historisch letterkundigen die zich bezig houden met religiegeschiedenis en de geschiedenis van het lezen. Het vernieuwende aspect is vooral aanwezig in de interessante gedeeltes over performantie en de lichamelijke omgang van de lezer met het concrete handschrift. Dit geldt ook voor het hoofdstuk over de veranderingen in de iconografie als ondersteuning van het memoriseren. Over de gekozen benadering moet wel opgemerkt worden dat deze voornamelijk gericht is op het naspeuren van iconografische voorbeelden van de afbeeldingen. Een bespreking van de informatie die de lezer aangereikt krijgt door de beelden en de teksten in hun onderlinge samenhang zou de studie nog vollediger gemaakt hebben.

Nieuwe tijd

Maurits Ebben, Margriet Lacy-Bruijn en Rolof van Hövell tot Westerflier ed., *Alba. General and servant to the Crown* (Karwansaray Publishers; Rotterdam 2013) 464 p., ill., €80,- ISBN 9789490258085

Alva door hedendaagse ogen gezien

De Spaanse edelman Fernando Álvarez de Toledo (1507-1582), derde hertog van Alva, was van 1567 tot 1573 landvoogd in de Nederlanden. Weinigen van zijn landgenoten tijdens de vroegmoderne periode evenaren het slechte imago van wrede, tirannieke bestuurder dat hij heeft verworven. Volgens de anti-Spaanse propaganda uit Alva's tijd, vooral die van de opstandige Nederlanden, was hij de persoon die alle slechte eigenschappen van de Spanjaard in zich verenigde. Het beeld van 'den

Er zijn een paar kritische kanttekeningen te maken. Het boek bevat een aantal kleine slordigheden in de opmaak. Het taalgebruik is niet erg soepel en belangrijke conclusies komen af en toe erg terloops aan de orde, waardoor ze gemakkelijk aan de aandacht van de lezer ontsnappen. Kramers studie is heel gedetailleerd, maar er missen verbazingwekkend genoeg een aantal belangrijke namen in de bibliografie, bijvoorbeeld het werk van Michael Curschmann en Jean Wirth. In de bibliografie wordt *Christian materiality* (2011) van Caroline Walker Bynum wel genoemd, maar deze zeer relevante studie is vreemd genoeg niet gebruikt voor de discussie van tot contemplatie aanzettende beelden van Christus' Passie op p. 236-237, waar vooral oudere, in sommige opzichten verouderde, publicaties van Sixten Ringbom en Hans Belting aangehaald worden.

Margriet Hoogvliet, Rijksuniversiteit Groningen

bloedighen Herthoge' heeft adequate bestudering van zijn persoon lange tijd in de weg gestaan. Maurits Ebben benadrukt in de inleiding van *Alba. General and servant to the Crown* dat de persoon Alva steeds geassocieerd is met de 'zwarte legende' over Spanje waarin hij een hoofdrol speelde. Onderzoek heeft inmiddels voldoende aangetoond dat deze legende opgebouwd was uit fictieve gegevens, stereotypen en overdrijvingen.

Er zijn in de laatste decennia drie studies